

Komparativní přístup v historiografii a transnacionální historická problematika

COMPARATIVE HISTORICAL APPROACH AND TRANSNATIONAL HISTORICAL ISSUES

Milan Scholz

ABSTRACT The article presents the basic rules of comparative historical approach and tries to offer a view on the relation among the historical comparison, transnational approaches and transnational issues as a matter of research. The level of analysis is theoretical, based on recent methodological discussions concerning comparative approaches and author's reflections. The first and the second part are descriptive, delimit the nature and the field of comparative historical approach and deal with the theoretical postulates of historical comparison. The third part points out the difference between transnational issues as a matter of research and so called transnational approaches as methodological concepts and indicates its consequences for the comparative history. The last part is reflective and shows the role and the possibilities of comparative historical approach in defining and analyzing transnational issues.

KEY WORDS comparative approach, theory and methodology, transnational issues, transnational approaches

Úvod

Komparativně historický přístup byl v souvislosti s rozvojem postmoderních teorií v oblasti historie ve více směrech obviněn z epistemologických nedostatků vyplývajících z předpokladu binární opozice mezi shodami a odlišnostmi (Werner, Zimmermann 2004: 17). Nedílným předmětem kritiky se stal údajný nedostatečný zřetel k nejasnému, zprvu jen tušenému a blíže nedefinovanému souboru problémů, jež jsou dosud nesystematicky (a nikoliv výlučně) zastřešovány pojmem „transnacionalismus“ (srov. Conrad 2004: 55).¹ Podstata komparativního přístupu byla v rámci těchto kritik reflektována jako stabilní nevariabilní soubor premis předem určujících směr a částečně i výsledky bádání, aniž by byla dostatečně

Sociální studia. Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, 1/2009. S. 69–87. ISSN 1214-813X.

¹ Výklad jde v tomto směru mimo linii společenských věd zaměřenou převážně na transnacionální migrace či sítě a s nimi související tzv. transnacionální sociální pole (Vetrovec 2001, Szaló 2007, Basch, Glick – Schiller, Szanton – Blanc 1994). Vychází ze skutečnosti odlišných a zatím neucelených implikací pojmu transnacionalismus v oblasti historie (ke zřejmé rozdílnosti názorů viz jednotlivé příspěvky v práci Budde, Conrad, Janz 2006).

věnována pozornost mnohostrannosti jeho jednotlivých forem a postulátů i nejednoznačnosti samotného pojmu historická komparace.²

Článek nastiňuje zásady komparativně historického nazírání a snaží se nabídnout pohled na jeho vztah k takzvaným transnacionálním přístupům a k transnacionální problematice jako předmětu zkoumání. Vychází v převážné většině z metodologických diskusí dotýkajících se komparace v historii. Nechce přitom být z výkladového hlediska normativním a absolutizujícím ani vyčerpávajícím. Probíraná rovina je výhradně teoretická. S pojmem „transnacionalismus“ pracuje článek v obecné rovině, vnímá jej hodnotově neutrálně a neklade si za cíl přispět k jeho definování ani k vymezení, co vše může zahrnovat. Daný výraz chápe ve smyslu „integrovaných a univerzálních jevů existujících napříč státními hranicemi“ (Hobsbawm 1998: 22), které tvoří součást obecných dějin.³

Text se dělí na čtyři části. První a druhý oddíl vymezují historickou komparaci a charakterizují stěžejní teoretické postuláty komparativně historického přístupu a jeho cíle. Vycházejí ze skutečnosti, že tyto otázky nebyly v novější české literatuře na teoretické úrovni dosud rozebrány.⁴ Třetí část analyzuje věcný rozdíl mezi transnacionální problematikou a transnacionálním přístupem a jeho důsledky pro komparativně historické bádání. Čtvrtý oddíl je reflektivní a snaží se ukázat na možnosti komparativního nahlížení ve vztahu k transnacionálním problémům i na jeho limity.

1. Zásady komparativně historického přístupu

Komparativní dějiny vznikly z tenze mezi partikularismem a snahou o jedinečnost charakteristickou pro pozitivistický historismus na jedné straně a velkými koncepcemi představovanými filosofií dějin na straně druhé. Odmítaly proto jak neredukovatelnou individualitu historických jevů, tak i jedinou univerzální cestu vývoje (Rossi 1990: XI). Historická komparace se při svém vzniku do značné míry inspirovala společenskými vědami 19. století, které považovaly srovnání za svou inherentní součást (Vigour 2005: 48). Teoretické základy historické komparace byly položeny ve 20. letech 20. století Marcem Blochem a Henri Pirenem.⁵ Od počátku se jednalo o proud značně rozvolněný a o pole, na němž nepůsobili pouze historici, ale i představitelé dalších společenských věd. Interdisciplinarita komparativních dějin byla vždy značná. Sociální vědci chtěli prostřednictvím historie nalézt konkrétní vyjádření pro své teoretické modely a komparativně historické přístupy proto hrály významnou roli v historické sociologii. Dějepisci naopak hledali skrze komparaci způsob, jak se zbavit ideo-

² Srov. námítky vznesené vůči komparativnímu přístupu Wernerem a Zimmermannem (2004: 17–19).

³ Takto obecné chápání umožňuje ukázat modelové teoretické užití komparativního přístupu, aniž by se článek snažil zasahovat do neukončených a mnoha směrů jdoucích diskusí ohledně transnacionalismu. Výstižnými příklady naznačených jevů jsou historické procesy jako modernizace, industrializace či vytváření občanské společnosti (jejich význam pro komparativní bádání podtrhl Kaelble 1999).

⁴ Ze starších zpracování viz dva texty Miroslava Hrocha (1972 a stručněji též 1985: 234–238).

⁵ Historický vývoj komparativního přístupu mapuje na základě studií o jejich jednotlivých stěžejních představitelích Rossi (1990); tamtéž viz rovněž texty ke zmíněným dvěma zakladatelům (Moretti 1990 a Romagnoli 1990).

grafie typické pro historismus a chtěli zároveň využít a empiricky ověřit teorie jiných společenských věd dotýkající se historie a nalézt tak cestu, jak odpovědět na otázky obecných dějin (Rossi 1990: XIV). Během celého období svého vývoje představovalo komparativní nahlížení v rámci historické vědy spíše okrajový proud (Paulmann 1998: 661) podezíraný z nedostatečné empiričnosti, z přílišného důrazu na mimopramenné poznání i z toho, že prostřednictvím srovnání jevů redukuje a zpochybňuje jejich výjimečnost a jedinečnost.

Komparativní přístup v historiografii nepředstavuje metodu jedinou, nýbrž celý soubor metod užitých za účelem vypracování systematicky podloženého srovnání (Haupt, Kocka 1996, srov. též Mahoney, Rueschemeyer 2003: 10), ale též strategii výzkumu (Vigour 2005: 16–18, Lallement, Spurk 2003: 14) a „specifickou filosofii vědění“ (Lallement, Spurk 2003: 9). Přes svou mnohostrannost se řídí dle několika všeobecně přijímaných obecných zásad. V sepesti s nimi lze rozlišit i druhy a funkce komparace.

Vymezení a volba srovnávaných objektů jsou prvními předpoklady komparativního výzkumu. Výběrem objektů komparace se rozumí stanovení zkoumaného jevu a celků, v rámci nichž analýza daného fenoménu probíhá. Jev představuje konkrétní problematiku v obecné rovině (např. modernizaci) probíranou a vlastně blíže definovanou na základě vybraných kritérií komparace (viz dále). Zvolený celek je pak ohraničenou jednotkou považovanou za relevantní (a) pro podobu historického vývoje probíraného jevu nebo (b) pro účely výzkumu. Komparace zpravidla popisuje jediný fenomén a prostřednictvím zvolených kritérií srovnává, jak se projevoval v celcích *A, B, C...*

Teoretici historické komparace se shodují v názoru, že srovnávat lze jen celky téhož druhu, tzn. například národní stát s národním státem nebo region s regionem, nikoliv však například stát s regionem. Nejsou však již zcela jednotní v odpovědi na otázku, jakého rázu mohou komparované celky být. Obecně platí, že objekty srovnání lze vymezit prostorově, časově nebo sociálně (Mahoney, Rueschemeyer 2003: 14, Vigour 2005: 10–14).⁶ Prostorovým ohraničením se chápe srovnání několika teritoriálních celků, např. států, regionů nebo nejnověji i civilizací (Kaelble 1999: 12, 17–19). Časové vymezení klade důraz na srovnání vývoje určitého jevu na jednom území v několika obdobích. Při sociálním vymezení se objektem srovnání stávají například společenské vrstvy. Někteří badatelé (zvláště zastánci užšího vymezení komparativního přístupu v historických vědách) za pravou historickou komparaci považují pouze postup, kdy jsou celky srovnání představovány teritoriálními jednotkami (Kaelble 1999, Haupt, Kocka 1996, Kamiński 1948).⁷ Kaelble (1999: 16–17) v tomto ohledu postuluje internacionalitu komparace. Každý ze dvou nebo více srovnávaných celků by se měl nacházet na území jiné „národní společnosti“. Za historickou komparaci tak lze považovat srovnání určitého jevu v jednom francouzském a jednom německém regionu, nikoliv však mezi regiony německými. Podobně do historicko komparativního přístupu náleží například srovnání sociální pozice německých a francouzských advokátů, ne

⁶ Cécile Vigour (2005: 13–14) ke zmíněným třem vymezením přidává ještě tzv. *comparaison multivariée*, která kombinuje různé typy komparace v čase a prostoru. Užíval ji údajně Marc Bloch ve své práci *La société féodale* (1939, 1940). Blíže však tento typ není definován.

⁷ Topolski (1984: 396) rozlišil srovnání chronologické (neboli *retrogressivní metodu*) a *srovnávací metodu stricto sensu*, ztotožněnou s komparací teritoriální.

ale srovnání postavení německých advokátů a lékařů.⁸ Mahoney a Rueschemeyer (2003: 14) naproti tomu poukazují na fakt, že „ačkoliv jsou národní státy stále nejčastějšími jednotkami komparace, badatelé čím dál více srovnávají regiony či správní celky v rámci jediné země, nadnárodní teritoria a organizace zahrnující celou řadu národních států.“ Crossick (1996: 63) podobně upozorňuje na vyšší oceňování hodnoty mezinárodního srovnání oproti jiným formám komparace. Skutečnost, že komparativní metoda v historiografii má více rozměrů, zůstává podle něj bohužel mimo zřetel.

Podle intenzity pozornosti věnované jednotlivým celkům (objektům) se komparace dělí na symetrickou (objekty jsou analyzovány rovnocenně) a asymetrickou (zřetel kladený na určitý objekt srovnání je větší než u objektů dalších). Volba symetrické nebo na druhé straně asymetrické komparace je v nemalé míře ovlivněna konkrétními sledovanými cíli. K rovnocennému srovnání je třeba přistoupit například v případě, kdy má autor práce v úmyslu srovnat počáteční fázi obecně působícího jevu *a* na územích *A*, *B*, *C*... a vytvořit na základě rozboru shod a rozdílů typologii těchto objektů podle specifík v historickém prosazování se daného jevu. Pokud si ale práce klade za cíl lépe pochopit počátky téhož jevu *a* na území *A* a přistupuje ke komparaci z toho důvodu, aby bylo možno pochopit jak jeho jedinečnou (národní, regionální...), tak i na druhé straně obecně historickou dimenzi a zařadit tak proces probíhající na tomto území do kontextu celkového vývoje daného jevu, nebude pozornost věnovaná srovnávaným jevům *B*, *C*, *D*... tak velká. V případě asymetrické komparace lze předpokládat, že práce nebude čistě komparativní a výklad obsáhne i hlubší samostatné nesrovnávací pojednání o preferovaném objektu. Rovněž kritéria komparace jsou při asymetrickém přístupu volena v souladu s cíli práce, a tudíž přednostně s ohledem na celek *A*.⁹

S výběrem objektů komparace je v oblasti historie více než jinde spjata i otázka jejich vztahu k časové ose. Pokud je objekt vymezen časově a zkoumáme jeden jev, respektive jeho vývoj na jediném území v několika obdobích, jedná se o komparaci diachronní. Za předpokladu, že je srovnáván určitý jev na několika územích v témže dějinném období, jde o komparaci synchronní. Z badatelského hlediska nejobtížnější je však třetí typ, tzv. komparace analogických situací. Analyzuje obdobnou fázi vývoje, která na vybraných územích nastala v rozdílnou dobu. Byť je hledání analogických situací pro komparativní výzkum nutné, je třeba při něm postupovat opatrně a vyhnout se příliš generalizujícímu vidění, které staví na předpokladu, že existuje jeden univerzální model. V jiném ohledu mohou být objekty komparace ve vztahu k času nazírány ze dvou úhlů: Buďto je zdůrazňována jejich statická povaha (v podstatě stav v určitém okamžiku) nebo naopak rys dynamický a proměnný, přičemž zkoumaný jev je vnímán jako proces (Hroch 1972: 639–642).

⁸ Z hlediska komparativního přístupu představuje v prvním případě postavení advokátů *jev* (nikoliv celek), přičemž celkem srovnání je národ či stát. V druhém případě jsou advokáti a lékaři samotnými celky komparace.

⁹ Max Weber, jeden z klasiků komparace ve společenských vědách, studoval asymetricky jednotlivá velká světová náboženství, přičemž cílem pro něj bylo zjistit specifičnost protestantismu a západního vývoje. Proto např. nesrovnával jednotlivé mimoevropské náboženské systémy mezi sebou, ale stavěl je vždy do kontrastu k protestantismu (rozbor komparativní stránky tohoto Weberova „transkulturně srovnávacího“ výzkumu provádí Osterhammel 1996: 278–279).

Vzhledem k množství pramenného materiálu lze jednotlivé celky vybrané pro komparaci pochopitelně jen stěží srovnávat ve všech ohledech, a je tedy třeba zvolit jen jistá kritéria představující vlastně hlediska či rozměry srovnání. Kritéria musí být aplikovatelná na všechny objekty komparace a výzkum na základě nich by měl vhodně postihovat probíraný jev a odpovídat komparaci sledovanému cíli (Hroch 1972: 639). Výstižným modelovým příkladem konkrétního kritéria může být Puršovo (1970, 1973) studium dosažených fází průmyslové revoluce na jednotlivých územích na základě *rozšíření parního stroje*. Vyjde-li určitý autor hypoteticky z předpokladu, že rozšíření parního stroje je relevantním ukazatelem pokroku průmyslové revoluce, a tudíž vhodným indikátorem pro srovnání míry industrializace územních celků *A* a *B* v časovém okamžiku *a* (při statickém pojetí komparace) nebo míry přechodu od agrární k industriální společnosti u týchž celků mezi okamžiky *a* a *b* (dynamické pojetí komparace), zvolí pro studium daných problémů právě zmíněné kritérium. Puršem aplikovaný ukazatel je zde ale pochopitelně užít jen jako vyhraněný příklad. Otázka jeho relevance představuje již jiné téma.

Komparativní výzkum předpokládá jistou míru abstrahování objektu i zkoumaného jevu od jeho „okolí“ i historického ukotvení. Toto „vytržení z kontextu“ bylo po celé dvacáté století hlavním důvodem, proč se převládající proud v historiografii stavěl ke komparativním dějinám rezervovaně. Tradiční dějepisceví zaměřené na důkladný popis jednotlivin a jejich studium v rámci prostředí bylo skeptické k teoretizování a odmítalo vzdát se podrobné analýzy všech dostupných pramenů ve prospěch výzkumu na základě vybraných kritérií s předem víceméně stanoveným cílem. Komparativní abstrahování se v nejnovější době stalo i terčem kritiky ze strany postmoderní teorie zdůrazňující neredukovatelnost probíraného případu (Werner, Zimmermann 2004: 15). Vytyčené meze srovnávaných celků pochopitelně nikdy nejsou ve všech ohledech zcela přirozené a nesporné, a objekty proto do jisté míry utváří kognitivní proces autora, který na základě jistých kritérií určuje hranice, v rámci nichž konkrétní jev zkoumá. Větší počet objektů srovnání neumožňuje stejně hluboký výklad jako při analýze jedinečného případu. Volba a vymezení komparovaných celků i kritérií srovnání přitom nezávisí jen na analyzovaném fenoménu, ale i na již zmiňovaných cílech, které si autor stanoví.

2. Cíle komparativně historického přístupu

Srovnání samo o sobě může leccos ukázat, komparace v historické vědě není ale přesto cílem, nýbrž prostředkem historického bádání. Stanovení cílů komparace je úzce spjato s vymezením analyzované problematiky (i když s ním není totožné, Hroch 1985: 235). Vytyčené cíle hrají roli rovněž při výběru celků komparace a při volbě symetrického či asymetrického nazírání, neboť každý badatelský záměr vyžaduje jejich odlišné ohraničení.

Určení shod a rozdílů mezi jednotlivými celky (základní a nejjednodušší cíl komparace) představuje podklad pro další, sofistikovanější srovnávací výzkum. Dle toho, zda autor klade větší důraz na shody nebo rozdíly, lze rozlišit typ generalizující (univerzalizující) a individualizující (typologizující, kontrastující).¹⁰ Schéma rozdělení na individualizující a generalizující

¹⁰ Generalizující a individualizující komparaci od sebe odlišil již Marc Bloch (1928). Dle Blocha směřuje komparace geograficky blízkých sousedících společností (*sociétés limitrophes*) spíše

komparaci rozčlenili Charles Tilly (1984: 87–143) a A. A. van Braembusche (2006: 274–280). Tilly vymezil 4 druhy historické a sociálněvědní komparace:

1. Individualizující (*individualizing comparison*), která analyzuje alternativní vývoj několika zkoumaných celků.
2. „Zahrnující“ (*encompassing comparison*), v rámci níž se jedná o vztah několika případů/celků k určitému nezávislému celku obecnějšímu (ten může mít transnacionální působnost). Tilly jako příklad uvádí výzkum vztahu mezi státem a církví (nejen právního) v několika zemích, přičemž právě církev lze považovat za obecnější nadnárodní instituci projevující se svou činností dlouhodobě různými způsoby v řadě zemí.
3. Komparaci hledající variace (*variations – finding comparison*). Zabývá se studiem určitého jevu obecného rázu (například modernizací, industrializací, demokratizací apod.) a jeho specifickými projevy v jednotlivých vybraných celcích.
4. Univerzalizující komparaci (*universalising comparison*), jež hledá obecná pravidla fungování jednotlivých objektů.

Trochu odlišné členění navrhl van Braembusche, když rozlišil:

1. Čistě kontrastující komparaci (*contrasting type*). Lze ji považovat za radikálně individualizující, neboť hledá pouze rozdíly.
2. Generalizující komparaci (*generalizing type*), jež vedle rozdílů hledá i podobnosti.
3. Makrokauzální typ (*macrocausal type*), který se zakládá na hledání a ozřejmení příčin.
4. Inkluzivní typ (*inclusive type*) srovnávající jednotlivé celky jako funkční součásti určité vyšší a obecnější soustavy. Do této kategorie lze údajně zařadit koncepci Wallersteinova světového systému.
5. Univerzalizující typ (*universalising type*) postavený na vyabstrahování obecných pravidel ze studia jednotlivých komparovaných celků.

O zaujetí kompromisního stanoviska mezi generalizující a individualizující komparací se pokusila Theda Skocpol (1978). Odlišila tzv. *parallel demonstration* (zdůrazňující podobnosti) a *contrasting type* (ukazující naopak odlišnosti), přičemž oba přístupy označila za extrémní a upřednostňovala střední cestu, jež umožňuje lépe ozřejmit kauzalitu jevů. Vysvětlení příčinných vztahů představuje závažný cíl komparativního přístupu, známý zvláště v historické sociologii pod pojmem makrokauzální analýza (Skocpol 1978, Braembusche 1989). Miroslav Hroch (1972: 640) považoval rozbor kauzálních vazeb (při statickém pojetí srovnání) spolu s následným hledáním obecných zákonitostí dějinného vývoje (při pojetí dynamickém) za takzvanou výkladovou komparaci, která tvoří nejdůležitější složku srovnávacího výzkumu a skutečnou „komparaci ve vlastním hlubším slova smyslu“ (Hroch 1985: 235).

Sporný a ostrou kritikou prošlý cíl komparace reprezentuje snaha o určení stupňů vývoje. Apriorně se při něm v podstatě předpokládá, že všechny geografické a kulturní oblasti světa procházejí dříve nebo později obdobnými fázemi, přičemž lze historicky určit, na jakém stupni rozvoje se v tu kterou dobu určité teritorium nacházelo a jaké mělo přibližné vývojové

ke studiu rozdílů, zatímco zkoumání celků vzájemně vzdálených má za cíl určit společné body, jakési univerzálie. Srov. též Osterhammel (1996: 273).

zpoždění za teritoriem jiným (Haupt, Kocka 1996: 19).¹¹ Postmoderní kritika podobný pohled odsoudila kvůli „snaze ukázat nadřazenost západního (a zvláště anglosaského) politického a ekonomického modelu“ (Lallement, Spurk 2003: 8).

Historická komparace plní rovněž několik „metodických funkcí“ (*methodische Funktionen*, Haupt, Kocka 1996: 12–15). V heuristickém ohledu umožňuje srovnání identifikovat jinak nezřetelné otázky a témata (Grew 1990: 328). Marc Bloch (1928) uvedl jako příklad problém proměny vlastnické struktury v raně novověkém západoevropském zemědělství. Zkoumal nejprve proces tzv. ohrazování v Anglii a na základě předpokladu, že by podobný jev mohl existovat i ve Francii, začal s touto intencí probídat francouzské prameny a objevil obdobné (i když nikoliv identické) změny ve vlastnické struktuře, k nimž došlo v témže období v Provincii. Z problému vnímaného původně jako ryze národní specifikum se tak stal obecnější fenomén historického vývoje (Haupt, Kocka 1996: 12).

Komparace slouží též k testování hypotéz (Grew 1990: 330).¹² Pokud například na území *A* existuje fenomén *a*, který se jeví jako kauzálně spojený s fenoménem *b*, může badatel zkoumat jiná území a potvrdit nebo vyvrátit obecný charakter kauzální vazby daných jevů. Výsledek analytické komparace mnohdy ukazuje, že totožný jev, jehož důsledky jsou v závěru podobné, mohl mít v historické perspektivě nejen rozdílné předpoklady, ale i nestejný průběh a odlišnou vnitřní logiku.¹³ Testování hypotéz tak může na jedné straně vést k ozřejmení ne zcela jasných vztahů a potvrzení některých předpokladů, na druhé straně však i k vyvrácení „generalizujících pseudovysvětlení“ (Haupt, Kocka 1996: 13). Komparativně pojaté ověřování představuje další nástroj umožňující lépe definovat, které jevy lze považovat za všeobecně platné a které za oblastně (lokálně, regionálně, národně ...) specifické.

V paradigmatickém ohledu otevírá komparativní přístup zkoumanou tematiku jinému než čistě národnímu nazírání. Badatel, který analyzuje několik celků a nikoliv celek jediný (představovaný většinou státem či národem), se dle Haupta a Kocky (1996: 14) do jisté míry vzdaluje od vlastní společnosti (*verfremdende Wirkung*), jejíž vývoj tak ztrácí svou samozřejmost a izolovanost a srovnání zpravidla nabízí jiné konstelace vnímání. Na druhou stranu však případné vznikající transnacionální nazírání vždy závisí na osobním postoji komparativně pracujícího badatele. Dle Kaelbleho (1999: 64–69) není rozhodně cílem snaha o odnárodněný pohled, nýbrž porozumění jiným cestám vývoje.

3. Komparativní přístup a transnacionální přístup

Transnacionalismus lze z hlediska badatele nahlížet ve dvou rovinách, které přispívají ke vzájemnému vymezování. Na jedné straně stojí *transnacionální problematika*, tedy

¹¹ Toto nazírání úzce souvisí s teorií modernizace a jejími postuláty. Podrobně viz Wehler (1975: 11–17), ke konkrétním aplikacím Rostow (1960), Gerschenkron (1962). Pojetí, i když v transformované podobě, nebylo cizí ani ideologicky protikladné marxistické historiografii (srov. Purš 1970), která mu otvírala cestu prostřednictvím teorie o společensko ekonomických formacích.

¹² Jistý druh takového ověřování užil i Marc Bloch v předchozím uvedeném případě, jeho postup byl však spíše deduktivní a měl jiné cíle.

¹³ Kaelble (1999: 49) uvádí jako příklad srovnání průběhu procesu industrializace v Británii a v Německu.

okruh zkoumaných témat, která jsou na základě určitých kritérií vnímána jako jevy překračující svou působností hranice národa či státu a odehrávající se v transnacionálním prostoru. Transnacionální problematika však není něčím, co by samo o sobě viselo ve vzduchu, ale je tematizována, vymezována a do značné míry utvářena (konstruována) samotným badatelem právě na základě zvoleného přístupu. *Transnacionální přístup* k problematice znamená, že badatel *pojímá* určitý problém jako překračující národní hranice a tomu přizpůsobuje i užívané metodické nástroje a rámec zkoumání, který poté není ztotožněn s národem či státem. Předpoklad, že jisté problémy lze považovat za transnacionální, je u transnacionálního přístupu do určité míry apriorní.

Komparativní přístup v historiografii je někdy od takzvaného transnacionálního přístupu důrazně odlišován (Haupt, Kocka 1996: 9–11, Kocka 2003: 43–44), což ovšem neznamená, že by předmětem jeho zkoumání nebyla transnacionální problematika ve smyslu „integrovaných a univerzálních jevů existujících napříč státními hranicemi“ (Hobsbawm 1998: 22). Neshody vznikají z nedostatečné reflexe pojmů a z malé pozornosti věnované jejich specifickému obsahu u konkrétního autora.

Komparativní přístup v historiografii je nezdůvodněně příliš intuitivně a nejsou dostatečně rozlišovány jeho jednotlivé podoby. Lze přitom vymezit čtyři základní tendence v jeho chápání: **1.** Čtené práce deklarují svou komparativní povahu (slovo komparace často obsahuje i samotný titul), ale vůbec komparaci neprovádějí, neboť jednotlivé zařazené případy nejsou srovnávány. Podobná zpracování vedle sebe staví několik nezávislých případových studií spjatých jen společným tématem, ale komparaci si musí provést čtenář sám. Jedná se o takzvané „falešné komparace“ (Vigour 2005: 5) těžící ze skutečnosti, že toto slovo dobře rezonuje, aniž by muselo mít přesnější obsah. **2.** Komparativní přístup je v historii někdy ztotožňován s velmi častým prostým srovnáním faktů, jež není systematické a teoreticko-metodologicky podložené. Označení jako porovnání či přirovnání není daleko od pravdy. Takováto forma komparace představuje sofistikovanější obdobu postupu běžného v praktickém životě a nutného k „poznávání, popisu a kategorizaci čehokoliv, s čím se lze setkat“ (Vigour 2005: 7). **3.** Komparace je v rámci historiografie někdy identifikována jako komparativní metoda, jež platí za „důležitý nástroj podstatné části historického zkoumání od jeho počáteční fáze při práci s prameny“ (Vigour 2005: 53). Již Comte označil právě srovnání vedle experimentu a pozorování za základní postup vědecké činnosti (cit. Sica 2006: XIX). Na rozdíl od předchozího přirovnání je komparativní metoda systematická, může se však omezovat jen na vědecký pracovní proces a ve výsledcích se poté srovnání nemusí vyskytovat. Metoda v podobném případě slouží pouze jako nástroj a není ve výkladu nutně explicitně zastoupena. **4.** Systematické a teoreticko-metodologicky podložené srovnání, které představuje explicitní a základní nebo podstatnou součást výzkumu, lze označit za komparativní přístup *stricto sensu*. Jeho zásady byly vyloženy v předešlé kapitole.¹⁴

¹⁴ Pro český akademický diskurs by bylo vhodné využívat jazykových prostředků češtiny a rozlišovat komparaci (postup řídicí se jasněji vymezenými, teoreticky a metodologicky podloženými zásadami) a srovnání. Vzhledem k tomu, že západoevropské jazyky tuto distinkci neumožňují a rovněž v domácím prostředí se oba výrazy užívají spíše synonymně, je třeba vyjít ze stávající situace.

Naznačený systematický komparativní přístup přes probrané víceméně přijímané principy pochopitelně netvoří jednotný proud. Mezi teoretiky historické komparace lze spatřovat tendenci k jejímu širšímu a užšímu vnímání. Zastánci užšího pohledu se snaží poměrně přesně vymezit pravidla historické komparace (Kaelble 1999, Haupt, Kocka 1996), považují teorii za potřebnou nedílnou součást práce (Kocka 1986: 83–89, 99–107) a kladou důraz na jasné vymezení objektů, kritérií a cílů zkoumání. Jiní badatelé chápou komparativní přístup otevřeněji a nepopírají jeho míšení například s náhledy, které užívají „transnacionální syntézy“ (Tilly 1984, Rossi 1990; k transnacionálním syntézám viz dále). Přesto jsou si většinou vědomi rozdílu mezi integrálními komparativními díly a pracemi komparaci využívajícími jen do jisté míry (Mahoney, Rueschemeyer 2003: 11).

Transnacionální vnímání problematiky je představováno dosud poměrně nesourodou skupinou autorů, pro které nelze nalézt jednoznačného společného jmenovatele (Mahoney, Rueschemeyer 2003: 11). Rozptyl sahá od proudů ovlivněných postmodernismem (Werner, Zimmermann 2004: 15–16) až po „globalizující transnacionálně pojaté syntézy“ staršího data (Braudel 1979, Wallerstein 1974, 1979, 1989, Hobsbawm 1962, 1985, 1987, 1998).¹⁵ Takzvané dějiny kulturních transferů, křížené dějiny a příbuzné směry označované jako „spojené dějiny“ (*connected history*), „sdílené dějiny“ (*shared history*) či „provázané dějiny“ (*entangled history*) deklarují, že zformovaly vlastní paradigmaty a k transnacionalismu ve smyslu problematiky i přístupu se víceméně hlásí (Werner, Zimmermann 2004: 15–17, 42).¹⁶ Úlohu komparace nepopírají, považují ji ale za nedostatečný prostředek k osvětlení procesů s transnacionální působností (Espagne 1994, Werner, Zimmermann 2002, 2004, Conrad 2004; ke kritice viz blíže kap. 4). Na druhou stranu autoři velkých syntéz (Braudel, Wallerstein, Hobsbawm) usilující o globální a mnohdy generalizující pohled na dějinný vývoj (Mahoney, Rueschemeyer 2003: 11) byli jako transnacionální badatelé označeni spíše zvenčí a vůči komparativnímu přístupu se explicitně nevymezují pozitivně ani negativně.

Mezi komparativním přístupem a transnacionálními přístupy není přílišný rozdíl v problematice, kterou se zabývají. Komparativně i transnacionálně postupující badatelé zkoumají obecně dějinnou problematiku vztahující se svou působností na prostor větší než je stát a národ. Základní témata moderních a soudobých dějin, jakými jsou například industrializace a její důsledky, modernizace, vytváření občanské společnosti, formování světového hospodářství apod., se u obou typů výzkumu opakují. Rozdíl spočívá v *kladených otázkách*, a tedy i v upřednostňovaných *dimenzích témat*. Z toho vyplývají i odlišnosti ve stylu výkladu.

Komparativní přístup vychází sice ze studia dějinných jevů obecné působnosti, je si ale vědom jejich variability v čase a prostoru. Nepovažuje žádný historický fenomén za tak univerzální a jednotný, aby jej bylo možno zkoumat *pouze* v jeho celku a požaduje vymezení objektů (jež jsou nejčastěji totožné s národy či státy), v rámci nichž tyto jevy probíhaly a které jsou následně při komparaci postaveny vedle sebe.

¹⁵ Haupt a Kocka (2003: 9) jmenují v opozici ke komparaci jako typické představitele transnacionálního přístupu právě tyto autory.

¹⁶ V dalším výkladu jsou v opozici ke komparativnímu přístupu z těchto směrů pojednány pouze dějiny transferů a zvláště křížené dějiny, které ke komparaci zaujaly systematické explicitní stanovisko.

Velké transnacionální koncepce a syntézy kladou naopak důraz na univerzální a ve všech oblastech se opakující rysy. Výklad postupuje obvykle tak, že v popředí stojí probíraný fenomén či problém. Za příklad mohou sloužit tematické kapitoly z Hobsbawmovy tetralogie (1962, 1975, 1987, 1998) nazvané „K průmyslovému světu“, „Pád liberalismu“, „Kulturní revoluce“ apod. Od popisovaného fenoménu se poté odvíjí základní linie příslušné práce, přičemž jednotlivé geografické oblasti jsou do tohoto schématu organicky vřazovány podle vztahu k ní.

Dějiny kulturních transferů i křížené dějiny stejně tak jako komparace počítají s vymezením celků zkoumání a nezpochybňují skutečnost, že národy a státy patří v tomto ohledu k objektům nejčastějším a historicky logickým.¹⁷ Dějiny transferů postulují podobně jako komparativní dějiny existenci předem ohraničených celků (rámců), které jsou v praktickém bádání často představovány právě národními státy (Conrad 2004: 55). Důraz přitom na rozdíl od komparace není kladen na srovnání jevu *a* ve dvou teritoriích, ale na *přenos* (zvláště přenos idejí) z území *A* do území *B*, přičemž zpravidla nejsou brány v potaz zpětné interakce z *B* do *A*. Deklarovaným cílem dějin transferů je „učinit hranice prostupnějšími a zpochybnit mýtus homogenity národů a států“ (Werner, Zimmermann 2004: 20), nepopírají přitom však jejich relevanci jako smysluplného rámce zkoumání.

Křížené dějiny na rozdíl od komparace a dějin transferů nevnímají zkoumané celky jako stabilně *ohraničené* rámce, objekty nestojí jen *vedle sebe* a netvoří nutně *předmět srovnání* (tzn. není přítomen požadavek, aby badatel paralelně zkoumal několik vymezených celků a konfrontoval je).¹⁸ V ohled je brán proces jejich transformace a přetváření (Werner, Zimmermann 2004: 19, 37). Křížené dějiny kladou důraz na „potkávání“ objektů, vzájemnou provázanost, oboustranné vztahy a ideové cirkulace, jež mezi nimi probíhají. Hlásí se k tomu, že na rozdíl od poměrně statické komparace vyzdvihují dynamičnost historických jevů a jejich vzájemného mnohostranného proplétání (Werner, Zimmermann 2004: 21–24).

Otázkou zůstává, do jaké míry se metodologické přístupy ohlašované u jednotlivých badatelů v teorii odrážejí v praktické aplikaci na bádání a neomezují se jen na nutný úvod.¹⁹ Sborník redigovaný Wernerem a Zimmermannem (2004), z hlediska křížených dějin programový, přináší po úvodní teoretické stati jednotlivé v podstatě případové studie, v nichž lze deklarovaný přístup křížených dějin někdy jen těžko odhalit a už vůbec jej nelze odlišit od aplikace přístupu komparativního. Vztah komparativních badatelů k dosud nedostatečně vymezenému transnacionálnímu nazírání je velmi variabilní a vyplývá jak z nejasnosti pojmu transnacionalismus, tak i z již naznačeného konkrétního autorského chápání historické komparace a jejich rozměrů. Kocka (2003: 39) považuje komparativní a transnacionální nazírání za vzájemně kompatibilní a doplňující se, nikoliv však metodologicky totožné.²⁰ Jednotliví badatelé se v názoru na zařazení mnohých prací mezi komparativní nebo naopak transna-

¹⁷ Srov. příspěvky v práci Werner a Zimmermann (2004).

¹⁸ Conrad (2004: 55) považuje křížené dějiny za „transnacionální dějiny“ ve vlastním smyslu a ztotožňuje jejich ideu s transnacionální perspektivou.

¹⁹ Na tento problém poukazuje Pešek (2007: 96).

²⁰ Na druhé straně ale srov. koncepci Rossiho (1990) práce, která mezi komparativním a transnacionálním nazíráním nespátřuje rozdíl. Důvodem je však bezesporu i dřívější datum vzniku.

cionální výrazně liší.²¹ Komparatisté nejsou ve výlučnosti svého přístupu důslední a sahají mnohdy k pohledu transnacionálnímu, zatímco reprezentanti transnacionálního nazírání užívají nezdůvodně vedle jiných i komparativní metodu.²² Oba přístupy jsou vzájemně tematicky provázané, i když při výzkumu kladou důraz na jiné zřetělení.

4. Komparativní přístup a transnacionální problematika: Možnosti a kritika

Roli transnacionální problematiky jako složky otázek řešených obecnými dějinami (modernizace, industrializace, vytváření občanské společnosti...) lze v jejich rámci vidět podmíněnu dvěma skutečnostmi:

1. Obecně dějinné procesy existovaly již v době před zformováním novodobého státu a národa. Výraz transnacionalismus se už podle názvu úzce váže na národ (je v této souvislosti lhostejné, zda negativně či pozitivně), k němuž představuje svého druhu asymetrický protipojem. V historické vědě lze proto o transnacionální problematice hovořit smysluplně zejména v případě, kdy byl určitý fenomén dosud nazírán převážně jako probíhající v rámci jednoho národa či státu a příslušná práce užívající pojem „transnacionální“ poukazuje na jeho širší působnost.²³ I když právě mediévistické práce se častěji než díla o moderních a soudobých dějinách neomezují státními hranicemi, užití výrazu transnacionalismus v oblasti středověké historie by bylo přinejmenším problematické.²⁴

2. Historický průběh totožného obecně dějinného jevu *a* na územích *A*, *B*, *C*... nemusel být vzájemně provázaný a mohlo se jednat o pouhý paralelismus.²⁵ Právě komparativní analýza mnohdy ukazuje, že obdobný výsledek v různých oblastech mohl být vyústěním

21 Příkladem může být sporná otázka zařazení Braudelovy (1979) a Wallersteinovy (1974, 1979, 1989) práce. Zatímco Haupt a Kocka (1996: 9) tvrdí, že tito autoři postupují „transnacionálně a transkulturně, nikoliv však již komparativně“, Gemelli (1990: 226) považuje Braudela za komparativně pracujícího badatele a Tilly (1984: 83) a Braembusche (2006: 278–279) tvrdí totéž o Wallersteinovi.

22 U komparatistů mohou jako příklady sloužit Kaelbleho (1988) kniha o utváření „evropské společnosti“ představující kombinaci komparativního a transnacionálního přístupu či Kockův a Kaelbleho podíl na souborném díle redigovaném Gosewinkelem (2003: 11–26, 267–284). Pro transnacionální křížené dějiny srov. příspěvek Mariota a Rowela v rámci práce vedené Wernerem a Zimmermannem (2004: 181–211)

23 Příkladem může být Hoffman (2003), který se snaží „na základě komparace zviditelnit vzájemně propojené (*verknüpfte*) dějiny USA, Velké Británie, Francie, německých států a Ruska.“ Vzájemná spojitost jednotlivých národních „příběhů“ se stává jednou ze složek zkoumání daného jevu, neznamená to však, že by role národního specifika měla být vyloučena.

24 Mluvit o transnacionalismu lze na takovém místě jen v případě, když autor chce zdůraznit, že ve svém výzkumu nepřenáší současné státní a národní hranice do období, kdy neexistovaly, a neuplatňuje tak pro středověk dnešní měřítko. Výraz „transnacionální“ má v podobném momentě epistemologickou platnost a je evidentním přirovnáním povahy např. celoevropsky působících jevů ze středověkých dějin k jistým soudobým analogiím. Pokud by mu však byla přiřítána povaha substanciální, byl by právě on příkladem přezentismu.

25 Již Kamiennicki (1948: 12) odlišil *recepti cizích vzorů* od *organické podobnosti*. Obdobné rysy dějinného vývoje nemusejí znamenat přímé vzájemné souvislosti.

naprosto odlišného předchozího vývoje. Ve většině případů jsou ale pochopitelně kombinovány prvky oblastně specifické se vzájemnou provázaností jevů, otázkou je pouze míra jedinečnosti a obecnosti, a paralelismus je proto relativní. Ideálnětypicky tak lze odlišit **(a)** transnacionální problematiku v širším smyslu, ztotožněnou s univerzálně působícími jevy, přičemž je v souladu s bodem 1 *kladen důraz na její přeshraniční působnost bez ohledu na míru paralelismu či provázanosti* a **(b)** transnacionální problematiku v užším smyslu, kdy je *akcentována provázanost jednotlivých území* vnímaných jako relevantní referenční rámce.

V těchto souvislostech je třeba vidět základní úlohu komparace ve vztahu k transnacionálním historickým otázkám. Výjimečnost komparace v oblasti výzkumu transnacionálních témat díky rozčlenění probádané látky na jednotlivé celky (zpravidla územní) tkví **(1)** ve schopnosti *odlišit prvky národně specifické od obecných* a podle historického vývoje jednotlivých celků (dynamická složka komparace) určit relativní míru paralelismu a provázanosti zkoumaného jevu. Komparace tak přispívá k *vymezení transnacionální složky* analyzovaného fenoménu a k její *definici*. **(2)** Na základě studia jednotlivých objektů dává srovnání možnost *zjišťování hranic jevů* a usnadňuje odpovědět na otázku, jaké má transnacionální fenomén prostorové pole působnosti a jaké jsou jeho relevantní hranice. **(3)** Výhodu komparativního výzkumu představuje možnost *korekce výchozích předpokladů*, získaných zpravidla na základě studia dosavadních poznatků. Komparované celky, i když jsou ztotožněny s národy či státy, nemusejí být vnímány substanciálně, ale i jako *předmět ověřování*. Tato korekce přitom mnohdy reaguje na vlastní postřeh autora práce, jenž si povšiml nesrovnalosti ve stávajícím pojmání problému a rozhodl se ji blíže prozkoumat.²⁶ Komparace proto může jak „rozbit“ předpoklad transnacionální jednoty jevu, tak naopak i prokázat obecnost (ať již v její paralelní – širší transnacionální, či provázané – užší transnacionální formě) fenoménů považovaných dosud za jedinečné pro jednotlivé srovnávané celky. **(4)** Komparace rovněž osvětluje *oblastní verze, nuance a mutace* procesů, u nichž je postulována transnacionalita. Prostřednictvím srovnání jednotlivých vymezených celků určuje *specifika jejich vazby na charakteristické rysy místního prostředí*. Na základě srovnávacího studia kauzality umožňuje komparace **(a)** ukázat na skutečnost, že transnacionální procesy z prostorového hlediska neprobíhaly na jednotlivých územích stejnoměrně a se stejnou intenzitou a že z časového hlediska se prosazovaly různou rychlostí a v odlišnou dobu. Analyzuje ale i **(b)** příčiny specifčnosti místní podoby a způsobu prosazení se příslušného postulovaného transnacionálního jevu, jež se stanou zřejmými teprve při srovnání s jinými územními celky.

Možnosti komparace vyplývají z cílů komparativně historického přístupu rozebranych ve druhém oddílu. V naznačených bodech 1 a 4 popsanych v předchozím odstavci využívá komparativní přístup výrazně individualizující (typologizující, kontrastující) i generalizující (univerzalizující) složku (viz kap. 2), protože určení shod a rozdílů mezi vymezenými objekty usnadňuje definici transnacionálních fenoménů i určení jejich oblastních verzí. V případě bodu 4 se uplatňuje *komparace hledající variace*, která prostřednictvím analýzy fenoménu obecného rázu a obecné působnosti skrze vymezené celky určené na základě kritérií považovaných za relevantní dospívá k popisu proměnné podoby obecných jevů, při-

²⁶ Zmíněný moment považuje Kuhn (1997: 63) za příčinu a podstatu vědeckých revolucí, jež vedou nezřídka k radikální změně vědeckého paradigmatu.

čemž paralelně s tím hranice vybraných celků ověřuje (bod 2 a 3). Pokud se rozbor místních podob transnacionálního jevu přesune z roviny určení oblastních verzí fenoménu v určitém historickém momentu do roviny jejich historického výkladu, nabývá na významu komparativní kauzální analýza pokoušející se postihnout závislosti konkrétních zkoumaných jevů ve vybraných celcích na proměnných faktorech i na odlišném historickém vývoji daných celků. Při vymezování „transnacionálního“ se uplatňují všechny popsání „metodické“ úkoly komparace (viz kap. 2). Významné postavení zaujímá srovnávací *testování hypotéz*, neboť na jeho základě dává srovnání možnost vyvracet zžitě představy i odmítat nová módní pseudovysvětlení (bod 3). Testování hypotéz však zároveň tvoří podstatný rámec výzkumu v bodě 2, protože důležitý prostředek k určení hranic jevů představuje cesta skrze falsifikaci jednotlivých možných variant. Heuristická funkce hraje roli v bodech 2 a 3, neboť může poukazovat na skutečnosti, které se při nekomparativním pohledu jeví jako nepodstatné a podružné. Jejich význam lze zhodnotit teprve tehdy, když probíhá paralelní analýza více celků, jejímž výsledkem může být redefinování relevantních hranic či zmnožení jejich počtu. V návaznosti na to plní komparace paradigmatickou funkci prostřednictvím reakce na případné nesrovnalosti v dosavadním pojmání problému.

Kritika schopnosti komparativního přístupu řešit zatím vágně vymezený okruh transnacionálních otázek se soustřeďuje na (1) absenci výzkumu vzájemných interakcí mezi jednotlivými do komparace zařazenými celky, (2) logiku, podle níž musí při komparaci vedle sebe stát jen celky stejného druhu (tzn. například dva státy, nikoliv ale stát a region) a (3) způsob výběru celků srovnání a nevědomý subjektivní postoj k nim ovlivněný prostředím, z něhož autor pochází. Prvoplánově však postmodernismem ovlivněné přístupy vznášejí námitky vůči údajně malé reflexivitě komparativně pracujících badatelů ohledně vlastní pozice, která údajně vyplývá z přílišné snahy o objektivní a jen zdánlivě neangažovaný postoj.²⁷

Komparativní výzkum v čisté podobě (není-li kombinován s dalšími nástroji zkoumání) se interakcemi mezi jednotlivými zařazenými objekty zpravidla nezabývá a v tomto smyslu lze přijmout výtky směřované proti nedostatečné pozornosti věnované mnohostrannému recipročnímu ovlivňování mezi srovnávanými celky. Vztahová problematika většinou stojí mimo pole zájmu komparativních děl. Historická komparace hledá vzájemné závislosti jevů, zkoumání vztahů a vlivů mezi objekty, ale na rozdíl od literární komparatistiky nepředstavuje její přednostní zájem (Hroch 1972: 632). K vlivové problematice mají daleko blíže dějiny kulturních transferů.

„Křížení“ a vzájemné ovlivňování jednotlivých úrovní jako regionu, státu a transnacionálního pole rovněž obvykle nespádá do oblasti komparativního bádání. Komparace z logického hlediska explicitně požaduje, aby vedle sebe byly postaveny objekty téhož druhu, neboť jinak by srovnání mohlo vést ke zcela zavádějícím důsledkům (Kaelble 1999: 14–19, Hroch 1985: 235). Nevyklučuje přitom existenci křížení mezi vyššími a nižšími úrovněmi, taková provázanost musí ale být řešena jinak než na základě komparativního přístupu.

²⁷ Kritické body shrnují Werner a Zimmermann (2004: 19–21). Údajná absence reflexivity v komparativním výzkumu je ztotožňována s malým zřetelem komparace ke kvalitativní analýze. K významu kvalitativního prvku v komparativním bádání a jeho vztahu ke kvantitativním ukazatelům naproti tomu srov. dvě zásadní práce, Ragin (1987) a nejnověji potom Rihoux, De Meur (2003).

Volba srovnávaných celků pochopitelně nikdy neprobíhá neutrálně. Do hry vstupuje podvědomé vnímání otázek a na základě něj vytvořený vztah k daným objektům ovlivňující jejich definování i stanovení kritérií a cílů srovnání. Badatel přitom vychází převážně z vlastních zkušeností, sociálního a geografického prostředí a myšlenkového světa, v němž žije. Výsledkem je mnohdy neúmyslný efekt „my“ a „oni“. Problém nevědomého subjektivního přístupu k objektům srovnání a jejich předem zaujatého výběru je však jen stěží uchopitelný. Zaujatý postoj se (a) zdaleka nedotýká jen komparace, ale i transnacionálních přístupů samých a (b) neomezuje se na dichotomii „my“ a „oni“ vnímanou jen v základní poloze. Poloha „my“ je u blíže zmíněných transnacionálních přístupů bezděky automaticky ztotožňována s národním vnímáním, případně s nejasným identifikováním se s „civilizací“, i když toto přiřazení je zpravidla pouze implicitní a nejsou vylučovány jiné její možné obsahy (srov. Werner a Zimmermann 2004: 26, 27, 32). Je nutno si však uvědomit, že historici pocházející z určitého národa, kteří se ve své práci zabývali jiným národem nebo jinou civilizací, mohli i v minulosti v obdobích silného nacionalismu chovat ke svému zkoumanému objektu obdiv, jenž byl motivem k výzkumu. Autorův postoj však musel zůstat skryt. Pokud například evropští orientalisté strukturovali předmět svého bádání dle evropských měřítek, neznamená to, že by sami museli Orient považovat za něco nižšího. Sociální prostředí jim však nedovolovalo vyjádřit své pozice jasně. Pokud jsou dnes podobné tlaky oslabeny a přesouvají se do jiné polohy, může podobný badatel psát ze zvláštní my – oni perspektivy, kdy na jedné straně zůstává součástí „my“ a na základě něj strukturuje zkoumanou látku, na druhé straně však „my“ kritizuje ve prospěch „oni“. Hodnotová pozice „my“ a „oni“ je tak poněkud obrácena, dichotomie však nemizí. V soudobém komparativním i „transnacionálním“ výzkumu se poloha „my“ zdaleka ne vždy musí shodovat s národem a národním prostředím. Hrozí nebezpečí, že někteří badatelé v souvislosti se vznikajícím transnacionálním prostorem přesunou transnacionální vnímání do polohy my, přičemž všechno „zastaralé“, „konzervativní“ a „přežitě“ bude stát na pozici „oni“. I transnacionální nazírání se může stát sociálním požadavkem a normou, která se vymezuje vůči jinak definovaným „druhým“. Jestliže například Kaelble (1999: 70–79) ve své zásadní práci o historické komparaci tvrdil, že větší míra kontaktů mezi historiky jednotlivých zemí a vytváření jisté nadnárodní komunity badatelů přispívají k mizení předsudků, neuvedl již, že tentýž jev zároveň vytváří předsudky nové. „Orientalismy“ vznikají nadále v množném čísle a objektem ani zdaleka není jen Orient.²⁸ Výběr a definování předmětů zkoumání nejsou u komparace předpojatější a tendenčnější než u transnacionálních přístupů, které se údajně snaží o neredukovatelnost jevu a jeho analýzu v přirozeném kontextu (Werner, Zimmermann 2004: 15). Požadavek, aby „autor jasně vyjádřil, odkud mluví“ (Werner, Zimmermann 2004: 34), jímž je u křížených dějin oproti komparaci zdánlivě vyřešena otázka reflexivity, protiřečí deklarované reflexivní a relativistické povaze bádání. Vychází z nevyslovené premisy, že existuje schopnost *objektivně*, a tedy *substanciálně* takovou pozici určit, čímž reflexivita mizí v samotné rovině předpokladů. Pozornost by proto neměla být věnována jen výchozí *poloze* autora, ale i vědeckým *cílům*, jež si práce klade.

²⁸ I Saidova práce *Orientalism* (1978) je z logického hlediska „orientalismem“ vůči evropským orientalistům jakožto předmětu bádání.

Výběr vhodného rámce výzkumu záleží vždy na otázkách, jež chce badatel zodpovědět. Na základě komparativního přístupu mohou být transnacionální problémy podle zkoumaných aspektů smysluplně (a někdy i nutně) analyzovány prostřednictvím jiných referenčních rámců (národního, sociálního, regionálního...) než je transnacionální prostor ohraničený samotnou oblastí působnosti zkoumaného jevu. Zároveň však komparace vrhá jiné světlo na problémy primárně netransnacionální (zkoumané tradičně v národním či státním měřítku) a umožňuje povšimnout si jejich případné transnacionální složky, jež by jinak zůstala mimo pozornost.

Komparativní přístup ve vztahu k transnacionální problematice oproti „kontextualizovaným“ přístupům umožňuje ukázat, že **(a)** většina problémů obecných dějin svou působností překračující státní a národní hranice, jimž je v poslední době nesystematicky a intuitivně nezřídka prisuzován přívlastek „transnacionální“, má ve skutečnosti multidimenzionální povahu a transnacionální rozměr daného jevu je jen jedním z řady dalších (srov. Gosewinkel 2003: 21). Komparace proto odhaluje, že **(b)** transnacionální problémy se nikdy neodehrávají jen v „transnacionálním prostoru“, ale i na jiných, nižších úrovních (národní, regionální, lokální apod., srov. Herb, Kaplan 1999: 31).

Dichotomie v názírání mezi komparativními pracemi a postulovanými transnacionálními náhledy vyplývá *právě* z mnohostranné povahy obecně historických problémů. Gosewinkel (2003: 14) poukazuje na příkladu utváření občanské společnosti na dvě možné perspektivy jejího studia. Jeden pohled směřuje k analýze ideálnětypických znaků, organizace a motivů jednání aktérů, druhý zaostřuje pozornost na hranice a posuny hranic (geografických, sociálních, mentálních...), v rámci nichž občanská společnost historicky vznikla, šířila se a vyvíjela se. Komparativní přístup je přitom schopen odpovídat především na druhý zmíněný bod. Vzhledem k mnohostrannosti možných cílů existuje prostor jak pro komparativní, tak i pro transnacionální názírání procesů překračujících svou působností národní hranice.

Závěr

Přes vznesenou kritiku historická komparace bezesporu **(1)** otevírá cestu k eliminaci antagonistického vidění problémů a k pohledu *za* dichotomií národního a transnacionálního. **(2)** Ukazuje, že transnacionální přístup a ani transnacionální problematika nejsou v protikladu vůči pohledu národnímu, ani pohledům dalším. Transnacionální prostor sám o sobě nedává smysl a význam získává až tehdy, když je postaven vedle (nikoliv proti) národního prostoru. Antagonistické vidění představuje vždy „reakci na...“ a z hlediska předmětů zkoumání i metod je ve skutečnosti závislé na negovaném objektu, i když se snaží o jeho pravý opak (Sokol 2002: 104). Komparativní přístup **(3)** nestojí v opozici k *transnacionální problematice*, odpovídá ale na jiné otázky a zdůrazňuje jiné její aspekty než *transnacionální přístup* k ní. Důležitým typem srovnávaného celku pro něj zůstávají státy či národy. Nevylučuje tím ale nikterak existenci ani výzkum transnacionální problematiky.

Celková mozaika vzniká pouze tehdy, když jednotlivé přístupy existují vedle sebe a nepůsobí proti sobě. Složitost a mnohorozměrnost společenských jevů vyžaduje analýzu *na více úrovních* (Markov 1973: 81). Právě v tomto smyslu je třeba vnímat postmoderní teorii o rozdílech, které existují paralelně a nepředstavují protiklady vzájemně se stavící do

opozice.²⁹ Protikladný pohled (většinou pochopitelně i ve vědecké sféře plný emocí) spíš než aby nabízel nové perspektivy zamlžuje, omezuje, a tím i degraduje výzkumné pole. Abychom dostali ucelený obraz, je třeba různých přístupů. Jen tak může vzniknout jistý druh „totálních dějin“, byť dnes již jistě ne tak ambiciózních, jak si je představoval Fernand Braudel.

Je třeba si však zároveň uvědomit stěžejní fakt pojmového uchopení. Mnohá nedorozumění ohledně vztahu komparativního přístupu k transnacionalismu se rodí právě z neustáleného chápání výrazů. Dle správného Hegelova postřehu vylétají sovy Minerviny za soumraku a historický vývoj ukazuje, že syntézu lze smysluplně napsat až tehdy, když je epocha mrtvá. Transnacionalismus je zatím pojmem živým, dynamickým a vyvíjejícím se a jeho významy se mění. Až vyjde z módy a bude překonán, bude snadnější jej historicky uchopit.

Literatura

- BASCH, Linda; GLICK-SCHILLER, Nina; SZANTON-BLANC, Cristina. *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized National States*. 1. vyd. London: Routledge, 1994. 360 s. ISBN 2-88124-630-3.
- BLOCH, Marc. Pour une histoire comparée des sociétés européennes. *Revue de synthèse historique*, 1928, roč. 66, s. 15–50.
- BONAUDO, Marta; ROGUERA, Andrea; ZEBERIO, Blanca (eds.) *Las escalas de la historia comparada. Tomo I: Dinámicas sociales, poderes políticos y sistemas jurídicos*. 1. vyd. Madrid: Miño y Dávila, 2008. 261 s. ISBN 8-49657-170-X.
- BRAUDEL, Fernand. *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe – XVIIIe siècle*. I-III. Paris: Armand Colin, 1979.
- BRAEMBUSCHE, Antoon A. van den. Historical Explanation and Comparative Method. Towards a Theory of the History of Society. *History and Theory*, 1989, roč. 28, s. 1–24. ISSN 0018-2656. [znovu přetištěno In SICA, A. (ed.) *Comparative Methods in the Social Sciences. I*. London: Sage, 2006, s. 260–287].
- BUDDE, Conilla; CONRAD, Sebastian; JANZ, Oliver. *Transnationale Geschichte: Themen, Tendenzen und Theorien*. 1. vyd. Göttingen: Vandenhoeck, Ruprecht, 2006. 320 s. ISBN 3-52536-736-8.
- CONRAD, Sebastian. La constitution de l'histoire japonaise: Histoire comparée, transferts, interactions transnationales. In WERNER, M., ZIMMERMANN, B. *De la comparaison à l'histoire croisée*. Paris: Seuil, 2004, s. 53–72. ISBN 2-02062-885-6.
- CROSSICK, Geoffrey. And what should they know of England?: Die vergleichende Geschichtsschreibung in heutigen Grossbritannien. In *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*. Frankfurt a. M.: Campus Verlag, 1996, s. 61–75. ISBN 3-59335-497-2.

²⁹ Postulát rozdílů bez protikladů rozpracoval filosof Gilles Deleuze v dílech *Nietzsche et la philosophie* (1962) a *Différence et répétition* (1968); na tomto místě užitá interpretace zmíněného postulátu se však neodvolává na Deleuzovy závěry.

- DE MEUR, Gisèle; RIHOUX, Benoît. *L'analyse quali – quantitative comparée: Approche, techniques et applications en sciences humaines..* Bruxelles: Bruylant-Academia, 2002. 175 s. ISBN 2-87209-663-3.
- ESPAÑE, Michel. Sur les limites du comparatisme en histoire culturelle. *Genèses*, 1994, roč. 17, s. 102–121.
- GEMELLI, Giuliana. Fernand Braudel e le ambivalenze della storia comparata. In ROSSI, P. (ed.) *La storia comparata: Approci e prospettive*. Milano: Arnoldo Mondadori, 1990, s. 225–242. ISBN 8-80433-031-7.
- GERSCHENKRON, Alexander. *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge: CUP, 1962. 468 s. ISBN 0-67422-600-3.
- GOSEWINKEL, Dieter (ed.) *Zivilgesellschaft – national und transnational*. 1. vyd. Berlin: WZB, 2004. 438 s. ISBN 3-89404-299-0.
- GREW, Raymond. On the Current State of Comparative Studies. In *Marc Bloch aujourd'hui. Histoire comparée et sciences sociales*. Paris: EHESS, 1990, s. 323–333. ISBN 2-71320-944-7.
- HAUPT HEINZ, Gerhard; KOCKA, Jürgen. Historischer Vergleich: Methoden, Aufgaben, Probleme. In *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*. Frankfurt a. M.: Campus Verlag, 1996, s. 9–45. ISBN 3-59335-497-2.
- HERB, Guntram; KAPLAN, David (ed.) *Nested identities: Nationalism, Territory, and Scale*. Lanham: Rowman, Littlefield, 1999. 352 s. ISBN 0-84768-467-9.
- HOBBSAWM, Eric. *The Age of Revolution 1789–1848*. London: Weidenfeld, Nicholson, 1962.
- HOBBSAWM, Eric. *The Age of Capital 1848–1875*. London: Weidenfeld & Nicholson, 1975.
- HOBBSAWM, Eric. *The Age of Empire 1875–1918*. London: Weidenfeld & Nicholson, 1987.
- HOBBSAWM, Eric. *Věk extrémů: Krátké 20. století*. Praha: Argo, 1998. 620 s. ISBN 80-7203-184-8.
- HOFFMAN, Stefan Ludwig. *Geselligkeit und Demokratie: Vereine und zivile Gesellschaft im transnationalen Vergleich 1750–1914*. 1. vyd. Göttingen: Vandenhoeck, Ruprecht, 2003. 190 s. ISBN 3-52536-800-3.
- HROCH, Miroslav. Komparativní metoda v marxistické historiografii: Možnosti a meze jejího využití. *Československý časopis historický*, 1972, roč. 20, s. 631–647. ISSN 0045-6187.
- HROCH, Miroslav. *Úvod do studia dějepisu*. 1. vyd. Praha: SPN, 1985. 304 s.
- KAELBLE, Hartmut. *Der historische Vergleich: Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert*. Frankfurt a. M., New York: Campus Verlag, 1999. 179 s. ISBN 3-59336-204-X.
- KAELBLE, Hartmut. *Vers une société européenne: Une histoire sociale de l'Europe 1880–1980*. Paris: Belin, 1988. 185 s. ISBN 2-70111-182-X.
- KAMIENICKI, Witold. O metodzie porównawczej w historii. *Kwartalnik historyczny*, 1948, roč. 55, s. 3–23.
- KOCKA, Jürgen. Comparison and Beyond. *History and Theory*, 2003, roč. 42, č. 1, s. 39–44. ISSN 0018-2656.

- KOCKA, Jürgen. *Sozialgeschichte: Begriff–Entwicklung–Probleme*. Göttingen: Vandenhoeck, Ruprecht, 1986. 246 s. ISBN 3-52533-451-6.
- KUHN, Thomas. *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: Oikoymenh, 2002. 206 s.
- LALLEMENT, Michel; SPURK, Jan (eds.) *Stratégies de la comparaison internationale*. Paris: CNRS, 2002. 378 s. ISBN 2-27106-159-8.
- MAHONEY, James; RUESCHEMEYER, Dietrich (eds.) *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 468 s. ISBN 0-52101-645-2.
- MARKOV, Dmitrii F. *Sravnitělno-istoričeskije i komplexnyje issledovanija v obščestvennykh naukach*. *Voprosy istorii*, 1973, roč. 29, č. 10, s. 80–95. ISSN 0042-8779.
- MATTHES, Joachim (ed.) *Zwischen den Kulturen? Die Sozialwissenschaft vor dem Problem des Kulturvergleichs*. Göttingen: Verlag Otto Schwarz, 1992.
- MORETTI, Mauro. Henri Pirenne: Comparazione e storia universale. In ROSSI, P. (ed.) *La storia comparata: Approci e prospettive*. Milano: Arnoldo Mondadori, 1990, s. 90–109. ISBN 8-80433-031-7.
- OSTERHAMMEL, Jürgen. *Transkulturell vergleichende Geschichtswissenschaft. In Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*. Frankfurt a. M.: Campus Verlag, 1996, s. 271–313. ISBN 3-59335-497-2.
- PAULMANN, Johannes. *Internationaler Vergleich und interkultureller Transfer. Zwei Forschungsansätze zur europäischen Geschichte des 18. bis 20. Jahrhundert*. *Historische Zeitschrift*, 1998, roč. 267, s. 649–685. ISSN 0018-2613.
- PIRENNE, Henri. *De la méthode comparative en histoire*. In *Comptes rendu du IIIe Congrès international des sciences historiques*. Bruxelles, 1923, s. 19–32.
- PURŠ, Jaroslav. *Metoda měření asynchronismu některých historických procesů*. *Československý časopis historický*, 1970, roč. 18, s. 161–195. ISSN 0045-6187.
- PURŠ, Jaroslav. *Průmyslová revoluce: Vývoj pojmu a koncepce*. 1. vyd. Praha: Academia, 1973.
- RAGIN, Charles. *The Comparative Method: Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies*. Berkley: University of California Press, 1987. 218 s.
- ROMAGNOLLI, Daniela. *La comparazione nell'opera di Marc Bloch: Pratica e teoria*. In ROSSI, P. (ed.) *La storia comparata: Approci e prospettive*. Milano: Arnoldo Mondadori, 1990, s. 110–125. ISBN 8-80433-031-7.
- ROSSI, Pietro (ed.) *La storia comparata: Approci e prospettive*. Milano: Arnoldo Mondadori, 1990. 428 s. ISBN 8-80433-031-7.
- ROSTOW, Walt. *The Stages of Economic Growth*. Cambridge: CUP, 1960.
- SICA, Alan (ed.) *Comparative Methods in the Social Sciences. I-IV*. London: Sage 2006. 1688 s. ISBN 1-41291-144-3.
- SCHIEDER, Theodor. *Geschichte als Wissenschaft: Eine Einführung*. München-Wien: Oldenbourg, 1965.
- SKOCPOL, Theda; SOMERS, Margret. *The Use of Comparative History in Macrosocial Inquiry*. *Comparative Studies in Society and History*, 1980, roč. 22, s. 174–197. ISSN 0010-4175.

- SOKOL, Jan. *Filosofická antropologie*. 1. vyd. Praha: Portál, 2002. 224 s. ISBN 80-7178-627-6.
- SZALÓ, Csaba. *Transnacionální migrace: Proměny identit, hranic a vědění o nich*. 1. vyd. Brno: CDK, 2007. 176 s. ISBN 80-7325-136-9.
- TILLY, Charles. *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York: Russel Sage Foundation, 1984. 176 s. ISBN 0-87154-879-8.
- TOPOLSKI, Jerzy. *Metodologia historii*. 3. vyd. Warszawa: PWN, 1984. 575 s. ISBN 8-30104-987-1.
- VETROVEC, Steven. Transnationalism and Identity. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2001, roč. 27, s. 573–582. ISSN 1369-183X.
- VIGOUR, Cécile. *La Comparaison dans les sciences sociales: Pratiques et méthodes*. Paris: La Découverte, 2005. 336 s. ISBN 2-70714-304-9.
- WALLERSTEIN, Immanuel. *The Modern World-System. I.-III.* New York: Academic Press, 1974, 380 s. ISBN 0127859241. 1980, 384 s. ISBN 0127859241. 1989. 372 s. ISBN 0-12785-925-X.
- WERNER, Michael, ZIMMERMANN, Bénédicte. Penser l'histoire croisée: entre empirie et réflexivité. In WERNER, M, ZIMMERMANN, B. *De la comparaison à l'histoire croisée*. Paris: Seuil, 2004. 224 s. ISBN 2-02062-885-6.
- WERNER, Michael; ZIMMERMANN, Bénédicte. Vergleich, Transfer, Verflechtung. Der Ansatz der Histoire croisée und die Herausforderung der Transnationalen. *Geschichte und Gesellschaft*, 2002, roč. 28, s. 607–636. ISSN 0340-613X.

Autor

Milan Scholz dokončuje studium na Filosofické fakultě University Karlovy v Praze. Jeho specializací jsou obecné a komparativní dějiny. Zabývá se zvláště obecnými dějinami 19. a 20. století v komparativní perspektivě, srovnávacími přístupy v historii a teorii a metodologií historické vědy.

Kontakt: misch12@centrum.cz